

УДК (091)14

ТРАНСЦЕНДУВАЛЬНА ТА ІНТЕГРУВАЛЬНА ВЛАСТИВОСТІ ДГ'ЯНИ В «ЙОГА-СУТРАХ» ПАТАНЬДЖАЛІ

TRANSCENDING AND INTEGRATING QUALITIES
OF DHYĀNA IN «YOGA-SUTRAS» OF PATAÑJALI

Данилов Д. А.,

здобувач, Інститут філософії
ім. Г. С. Сковороди НАН України (Київ, Україна),
e-mail: danilov.dmitry.a@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6173-1160>

Danilov D. A.,

Candidate of Philosophical Sciences,
H. S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National
Academy of Sciences of Ukraine (Kiev, Ukraine),
e-mail: danilov.dmitry.an@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6173-1160>

Визначено характеристики терміна «дг'яна» в «Йога-сутрах» Патаньджалі. Досліджено згадки дг'яни у тексті Патаньджалі, показано, що поняття «дг'яна» в «Йога-сутрах» вперше отримує виражене філософське обґрунтування, у якому ключову роль відіграє когнітивна складова терміна. Незважаючи на давню історію дослідження «Йога-сутр», поняттю «дг'яна» і його властивостям було приділено мало уваги, що визначає актуальність дослідження. У статті розкрито зміст сутр Патаньджалі, що пояснюють властивості дг'яни: ретельно проаналізовано місце дг'яни в досліджуваному тексті, її взаємодію з іншими поняттями, а також її ієрархічне положення. Встановлено, що «Йога-сутри» містять не тільки визначення дг'яни, а й описують її функцію стосовно свідомості – стійкість до розсіяності, що визначає дг'яну як практику для «збирання свідомості разом», тобто її зосередження. У результаті аналізу сутр вдалося виявити дві ключові властивості дг'яни щодо свідомості: інтегративну та трансцендувальну. Дг'яна призводить до стану зібраності свідомості, що є інтегративною властивістю дг'яни як практики щодо провідної розсіяності свідомості. Показано, що дг'яна як інструмент подолання «розщеплення» свідомості проявляє свою трансцендувальну властивість, що сприяє ускладненню свідомості. Також у коментарі В'яси до «Йога-сутри» виділено перший приклад «соматизації дг'яни»; таким чином виявлено семантичний перехід від ментально-орієнтованого розуміння дг'яни до тілесно-спрямованої, «соматичної» концепції, коли акцент уваги в йозі був зміщений від когнітивності до тілесності.

Ключові слова: дг'яна, дгарана, самадхі, «Йога-сутри», Патаньджалі, йога.

This article provides the characteristics of «dhyāna» term found in Yoga Sūtras of Patañjali. Here mentions of dhyāna in the text of Patañjali are studied. The article shows that the notion of dhyāna in Yoga Sūtras has for the first time been given a philosophical underpinning in which the cognitive element of the term plays the key role. Despite a long history of study of Yoga Sūtras the notion of dhyāna and its qualities receives little attention so this fact determines the actuality of the study. The article reveals the content of the sūtras of Patañjali explaining the qualities of dhyāna: thorough analysis of the place of dhyāna and its hierarchic position, and its relationships with other notions. It has been established that Yoga Sūtras do not only include the definition of dhyāna but also describe its function in relation to consciousness (tolerance to distraction) determining the meaning of dhyāna as a practice of «bringing the consciousness together». As a result of the analysis of the sūtras the two key qualities of dhyāna in relation to consciousness have been revealed: «integrating» and «transcending». Dhyāna helps to gather consciousness which is an integrating quality as a practice of counteraction to distraction of mind. It is demonstrated that dhyāna, as an instrument of counteraction to splitting of consciousness, shows its transcending quality contributing to sophistication of consciousness. In the comments on Yoga Sūtras by Vyāsa the first example of «somatization of dhyāna» has been emphasized, thus revealing a semantic transition from a mentally oriented understanding of dhyāna to a body oriented «somatic» concept where the focus of attention in yoga has been displaced from cognition to corporeality.

Keywords: dhyāna, dhāraṇā, samādhi, Yoga Sūtras, Patañjali, yoga.

Текст «Йога-сутр» Патаньджалі¹ є одним з найбільш популярних автентичних текстів із йоги. Це ключовий текст із йоги, відомий не тільки індологам і філософам, а й тим, хто практикує йогу. Текст неодноразово публікувався в різних країнах і за станом на 2013-й рік був опублікований на 46 мовах [20, с. 235].

До наших днів сутри йоги дійшли в кількості 195-ти² [8], і розбиті вони на чотири глави. Текст Патаньджалі було скомпільовано в IV ст. н.е. [17, с. 49] в тому вигляді, який ми знаємо сьогодні. «Йога-сутри» – лаконічні афоризми, які тезисно викладають суть філософії Патаньджалі. Сутри йоги стали класичним текстом всередині самої індійської традиції, про що нам говорить неодноразове коментування цього твору: В'яса (IV–V ст. н.е.), Вачаспаті Мішра (X століття н.е.), Бгуджа Раджа (XI ст. н.е.) та інші. Текст сутр у XI столітті був перекладений арабською мовою відомим ученим Аль-Біруні³ під назвою «Кітаб Патаньджалі» («Книга Патаньджалі»). У 1785 році зустрічається перша згадка сутр у виносках до «Бгавадгіти», перекладеної англійською Ч. Уїлкінсоном [20, с. 58]. А 1823 року Г. Т. Коулбрук опублікував перше есе про філософію йоги й санх'ї в «On the Philosophy of the Hindus». Відтоді, як уже згадувалося вище, вийшло безліч переказів і коментарів сутр. З ними були знайомі такі західні мислителі, як Г. В. Ф. Гегель⁴ [20, с.88], брати Шлегелі, П. Дойссен, К.–Г. Юнг та інші. 1992 року вийшов академічний переклад сутр О. П. Островської та В. І. Рудого російською мовою.

Ступінь розробки проблеми. Аналіз останніх досліджень. Дискусія. Незважаючи на давню історію знайомства західної індології з «Йога-сутрами» (1785 р.) і наявність великого переліку наукових робіт про вивчення йога-даршани (yoga-darśana) і порівняння йоги з іншими системами індійської філософії, поняттю «дг'яна» (dhyāna) і її властивостям у творі Патаньджалі приділено мало уваги. Дослідження ХХ-го століття, як правило, були занадто масштабними, щоб докладно розбирати один термін – стояло завдання відобразити індійську філософію як ціле (Е. Фраульнер, С. Дасгупта, С. Радгакришнан та інші). І хоча всі ці дослідники відзначають важливість дг'яни в тексті Патаньджалі,

¹ Тут і далі ми будемо називати автором сутр самого Патаньджалі, хоча ??? на сьогодні Ф. Маас доводить, що Патаньджалі й В'яса — одна особа. Ми не поділяємо цю позицію, однак наше дослідження присвячене дг'яні, тому в цій статті не будемо удаватися в деталі згаданої проблематики.

² Тут і далі використаний санскритський текст «Йога-сутр» К. Ś. Āgāṣe (1904). Patañjali Yoga Sūtra. Pune: Ānandāśrama (Ānandāśrama Sanskrit Series, 47), вичитаний і завантажений у GRETIL, Gottingen Register of Electronic Texts in Indian Languages, Ф. Маасом, і взятий із сайту Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskrit/6_sastra/3_phil/yoga/patyog_u.htm

³ Повне ім'я – Абу Рейх'ан Мухаммед ібн Ахмед аль-Біруні.

⁴ Гегель був знайомий із сутрами в перекладі Коулбрука, і через те, що це був перший переклад, не зміг оцінити філософську цінність цього тексту і судив про йогу з тексту «Бгавадгіти», як зауважує про це Г. Уайт [17, с. 88].

окремих праць із цієї теми немає. У своїх роботах індологи зазвичай зупиняються на дискусії навколо терміну «дг'яна», який зустрічається в третьому розділі. Проте, дг'яна згадується окремо як мінімум один раз у кожному розділі «Йога–сутр», але рідко хто з учених детально аналізує досліджуване нами поняття, виділяючи властивості дг'яни та її співвідношення з іншими складовими частинами сутр.

Так, Дасгупта [10, с. 272] описує дг'яну разом із пранаямоюта асаною. Ми не поділяємо цю позицію. У тексті Патаньджали не йдеться про те, що ці складові мають виконуватися одночасно. Він також трактує дгарану (dhāraṇā) як «фіксацію розуму на будь-якому об'єкті», після чого дг'яна є «постійним повторенням цієї думки». Із таким трактуванням дг'яни ми також не можемо погодитися, бо воно суперечить чіткій формулі Патаньджали: *pratyayaikatānatā* – «однорідний потік пізнання (об'єкта)» [8]. У цьому висловлюванні немає місця для ідеї Дасгупти про повторення думки, це б свідчило про уривчастість мислення з одного боку, а з іншого – у Дасгупти процес дг'яни не містить пізнання об'єкта, а лише гру з контролем уваги й споглядання. Дасгупта у своїй роботі з історії індійської філософії [10, с. 88] не зупиняється на змісті поняття «дг'яна» в інших сутрах Патаньджали, крім 3.2., на відміну від нашого дослідження, наведеного нижче.

Е. Фраувальнер порушує питання про давність поняття «дгарани» й вказує на її коріння в індійському епосі. Цей погляд ми також підтвердили в нашій статті про значення дг'яни в «Мокшадгармі». Його думка узгоджується з нашою про «однорідний потік пізнання» дг'яни в сутрі 3.2. У своїй роботі «History of Indian Philosophy» він підкреслює щодо дг'яни – «потім йде спокій і плинність пізнання»¹ [13, с. 340]. Проте, зауважимо, що в сутрах йдеться про «спокій» відносно дг'яни. Цей психічний супровід притаманний результатам дг'яни в «Мокшадгармі» – 188.20 [2, с. 62]. Фраувальнер так само, як і Дасгупта, не акцентує уваги на ролі дг'яни щодо клеш (*kleśa*), а лише говорить дуже загально про те, що вони такі, котрі усуваються «систематичними практиками концентрації», не уточнюючи, якими саме з них і який їхній механізм. У нашому дослідженні ми більш ретельно проаналізуємо цей розділ другої глави.

Для М. Еліаде в «Йога: безсмертя і свобода» [Еліаде 2004, С. 7] дг'яна є те, що «робить можливим «проникати крізь об'єкти», «уподібнюючись» їм магічним чином». Це висловлювання підкреслює культурологічний і релігійнознавчий погляд румунського дослідника. Проте ця інтерпретація не впливає з «Йога–сутр», а його приклад із медитацією на вогонь [7, с. 140] більш характерний для ранніх упанішад і, схоже, пов'язаний із власним містичним переживанням автора. Переклад Еліаде терміна «самадгі» як «енстаз» оригінальний і відображає його окультну семантику, але не до

кінця прояснений самим автором. Схоже, що він тяжіє до розуміння мети йоги як «екстрасенсорне», «надраціональне» й «енстатичне переживання» [7, с. 103], хоча він же наводить цитати коментаторів, які підкреслюють гносеологічний сенс самадгі [7, с. 145]. Аргументи щодо різночитань сутри 2.11 ми наведемо у відповідному розділі нашого дослідження.

Б. Л. Смирнов у статті «Санкх'я і йога» заперечує якісну різницю між дгараною й дг'яною, із чим ми не можемо погодитися. Дг'яна когнітивна, на відміну від дгарани, яка лише фіксує увагу на одній точці, як ми покажемо в дослідженні [4, с. 209].

Незважаючи на те, що в коментарі до перекладу сутр О. П. Островська і В. І. Рудий розрізняють Патаньджали як автора тексту, а В'ясу як його коментатора [3, с. 12], при розгляді сутр 3.1–7. [7, с. 7] вони пояснюють дгарану як концентрацію на «тілесному локусі» (*sakra*), хоча в тексті Патаньджали цього немає. Тілесні об'єкти уваги для дгарани наводить В'яса у своєму коментарі до сутр, тобто це його погляд, що звужує розуміння дг'яни Патаньджали. Погляд В'яси – перший приклад того, що ми називаємо «соматизація дг'яни». У пізній період середньовіччя (XII–XVI ст.) ця трансформація дг'яни від когнітивної практики до тілесної стане ще більш популярною².

Г. Ларсен і Р. С. Бгатгачар'я в «Encyclopedia of Indian Philosophies» перекладають сутру 1.2 як «усунення функціонування буденної усвідомленості»³ [12, с. 75]. Водночас в контексті сутр 1.30–1.39 вони пишуть про усунення «буденної усвідомленості» на користь «коректної», а у Патаньджали все ж йдеться про усунення вритті (*vr̥tti*), що в їхньому перекладі – «функціонування» [Encyclopedia of Indian Philosophies 2011, С. 82]. Це суперечить дискурсу, викладеному Патаньджали. Під час обговорення цього розділу автори підкреслюють, що усунути її можливо завдяки йозі як «дисциплінованій медитації»⁴, хоча йдеться в тому числі про властивості дг'яни, які вони опускають. Те ж відбувається і в обговоренні сутр 2.3–17 [12, с. 116].

Постановка проблеми. Із перерахованих робіт, присвячених «Йога–сутрам», видно, що дг'яни приділяється або мало уваги, або не приділяється зовсім. Ми ж сфокусуємося тільки на дг'яні, що, наскільки нам відомо, ніхто ще не робив у рамках наукового підходу. Це особливо актуально у зв'язку з істотною роллю дг'яни в йога–даршані й швидкозростаючою популярністю йоги як серед дослідників, так і серед українського населення. Крім цього, через явно недостатню розробленість цієї проблематики, ми звернемо увагу на згадку про дг'яну не лише в контексті восьмичастинної йоги (*aṣṭāṅgayoga*), але ще й проаналізуємо контекст згадки й властивості цього поняття в кожній із глав, навіть там, де дг'яна фігурує не в якості основного поняття.

² Захисту цього тезису ми плануємо присвятити окрему статтю.

³ Ordinary awareness».

⁴ «Disciplined meditation».

¹ «Then there ensues calmness and a continuity of the knowledge»

Постановка завдання: більш детально дослідити термін «дг'яна» в тексті Патаньджалі; проаналізувати всі згадки дг'яни в цьому тексті; виділити когнітивний зміст дг'яни, який Патаньджалі підкреслює в третій главі, і який, як ми бачимо з аналізу літератури, багатьма дослідниками «Йога-сутр» проігнорований через загальну спрямованість більш ранніх наукових публікацій, завданням який було відображення загальної специфіки філософії йоги.

Виклад основного матеріалу.

Визначення дг'яни в «Йога-сутрах». У третій главі «Йога-сутр» (Vibhūti-pāda) подане визначення дг'яни. У цьому місці дг'яна розташована в переліку й розшифровці так званих восьми частин йоги (aṣṭāvaṅgāni, 2.29.), запропонованій самим Патаньджалі (вони перераховані із сутри 2.28 по 3.7). Частинами йоги є яма (yama), ніяма (niyama), асана (āsana), пранаяма (prāṇāyāma), прат'яхара (pratyāhāra), дгарана (dhāraṇā), дг'яна (dhyāna) й самадгі (samādhi). Патаньджалі розділяє їх на «внутрішні» (antaraṅga) і «зовнішні» (bahiraṅga). До першої групи належать перші п'ять частин. Дг'яну, дгарану й самадгі автор відносить до другої.

Для того, щоб ретельно розкрити зміст сутр, що пояснюють властивості дг'яни в першій і другій главі Патаньджалі, наведемо перші п'ять сутр, що визначають її:

deśabandhaś cittasya dhāraṇā || YS 3.1 ||

Дгарана є утриманням свідомості в одному місці (на об'єкті).

tatra pratyayaikatānatā dhyānam || YS 3.2 ||

Там, однорідний потік пізнання (цього об'єкта) – дг'яна.

tad evārthamātranirbhāsaṃ svarūpaśūnyam iva samādhiḥ || YS 3.3 ||

Саме вона [дг'яна], яка висвічує тільки об'єкт немов без [його] форми (безпосередньо), і є самадгі.

trayaṃ ekatra samyamaḥ || YS 3.4 ||

Єдність трьох – сам'яма.

tajjyāt prajñālokaḥ || YS 3.5 ||

Від успіху в ній – інсайт¹ (світло мудрості, осяння).

У цих сутрах дг'яна подана в системі сам'ями, у єдності з дгараною й самадгі. Подані сутри вкрай лаконічні й змістовні. Ці п'ять рядків – буквально саме зерно філософії йоги і її когнітивної складової. Тут елегантно викладено процес пізнання від моменту дгарани, концентрації й утримання уваги на об'єкті, до дг'яни як процесу пізнання об'єкта, і далі до самадгі – самого факту когнітивного інсайту. Таке осяння відбувається в момент, коли безліч суджень синтезуються і народжують нове, більш складне розуміння сутності об'єкта. Філіп Маас² підкреслює переклад терміна prajñāloka як

«інсайт» [Maas]. Якщо дгарана – це концентрація «на одному» без відволікання, а самадгі – сам факт прозріння, то дг'яна, в сутрі 3.2 – процес, який найскладніший для того, хто пізнає – процес безперервного та направлено на одне (ekatānatā) потоку пізнання, роздуми про один об'єкт.

Варто зазначити, що Патаньджалі в цих сутрах дає визначення термінів у повній згоді з їхнім етимологічним значенням. Слово *tānatā* утворено від санскритського кореня √tan – «тягнути», «розтягувати». В'яса, перший коментатор сутр, говорить про однорідний потік змісту свідомості [3, с. 49]. Шьянкара для свого більш пізнього коментаря до «Бгагавадгіти» (VIII–IX ст. н.е.) спирається на це визначення Патаньджалі: «Дг'яна – це тривале й безперервне мислення, як цівка олії, що тече» [18, с. 366]³. Тобто цей корінь підкреслює трансцендентний характер дг'яни. Значення терміна «самадгі» відображено в його базовому словниковому перекладі – «putting together»⁴. Термін «дгарана» утворений від кореня √dhr – «тримати», тобто дгарана – це, дослівно, «утримання». Вачаспати Мішра (X ст.) порівнює «однорідність» потоку пізнання з односпрямованістю «ekāgratā». Весь когнітивний процес, що складається з трьох частин, Патаньджалі називає сам'ямою (samyama) – «триманням разом»⁵, де префікс «sam-» означає «спів-», «разом з», а корінь √yam – «контроль», «приборкання». Це також корелює з логікою сутр, босам'яма в усіх її трьох частинах тотально утримує чітту (citta «свідомість»), безперервно прагнучи до нового її стану більш складного розуміння.

Слід зауважити, що самадгі як нове розуміння (знання) про досліджувані предмети не є фінальною та єдиною метою життя йогіна. Сам'яма, частиною якої є самадгі, може бути відтворена скільки завгодно разів, залежно від рівня розвитку інтелекту того, хто її практикує. У сутрах 3.16 – 3.55 наведено безліч прикладів сам'ями [8]. Так, у сутрі 3.17⁶ при сам'ямі на поняття відбувається деконструкція слова, об'єкта й значення, а в результаті досягається роль звуків у мові. Наведемо ще один приклад із сутр 3.27–28⁷, де під час сам'ями на місяць з'являється знання розташування зірок, у разі ж сам'ями, спрямованої на Полярну зірку – знання про рух зірок. Таким чином, ми бачимо, що когнітивна триєдність сам'ями може бути адресована абсолютно будь-яким явищам, у результаті чого буде отримано нове складне знання (самадгі) про нього.

Із цього фрагмента ми бачимо залежність дг'яни від ще двох складових – дгараний й самадгі, – які в автора розташовані згідно з мірою необхідності

³ «Dhyana is a continuous and unbroken thought like a line of flowing oil».

⁴ Укр. «збирання до купи» (Monier-Williams).

⁵ Eng. «holding together» (Monier-Williams).

⁶ śabdārthapratyayānām itaretarādhyāsāt samkaras tatpravibhāgasamyamāt sarvabhūtarutajñānam ||YS 3.17||

⁷ candre tārvyūhājñānam ||YS_3.27|| dhruve tadgatijñānam ||YS 3.28||

¹ Із цим перекладом згодні Maas, Whicher, Tola and Fragonetti

² «Das Licht der Einsicht». Philipp Maas також пропонує цей переклад до сутри 3.5 у своїй статті «Der Yogi und sein Heilsweg im Yoga des Patañjali» (Йогін і його духовний шлях у йогі Патаньджалі).

здійснювати їх для отримання нового знання. Третя глава сутр підкреслює наявність тонкої рефлексії ментальних когнітивних процесів у йогічному тексті на початку першого тисячоліття. Дг'яна становить саме ядро восьмичастинної йоги Патаньджали й відображає її когнітивний зміст.

«Йога–сутра» включає в себе не тільки визначення дг'яни, а й описує її властивості впливу на свідомість. Нижче будуть розглянуті дві ці властивості із сутр 1.39. і 2.11.

Інтегровальна властивість дг'яни «Йога–сутрах».

Дг'яна в першому розділі згадується в сутрі 1.39. У блоці сутр від 1.30 до 1.39 Патаньджали говорить про свідомість (чїтта): що з нею відбувається і як на це можна вплинути. У сутрі 1.30¹ сутракара (sūtrakāra «автор сутр») перераховує перешкоди до усвідомленості (samprajñāta). Це – хвороба (vyādhī), ригідність (styāna), сумнів (також сонливість, samśaya [Сафронов]), неухважність (pramāda), лінь (ālasya), апатія (avirati), блукання поглядів (bhrānti-darśana), нестабільність (anavasthitatva). Усі ці ментальні помилки призводять до фізіологічних наслідків, які перераховані в сутрі 1.31.² – «поганого настрою (duḥkha), туподумства, тремтіння тіла й зітхання». І описані причини, і зазначені фізіологічні наслідки існують через те, що Патаньджали називає «розпорошеністю свідомості» (citta-vikṣepāḥ). Таким чином, Патаньджали чітко позначає фактори, які супроводжують розсіяність свідомості, тонко розрізняючи їх між собою. Як протидію в сутрах 1.32 і 1.39 автор наводить дг'яну як практику, яка усуває розсіяність свідомості (citta-vikṣepāḥ), збираючи до купи, інтегруючи чїтту воедино (1.39.). У результаті виникає ясність³ свідомості (citta-prasādanam).

yathābhimatādhyānād vā ||YS 1.39||

Або [citta-prasādanam⁴] досягається завдяки дг'яніна те, що є манливим (бажаним).

У нашій більш ранній статті про значення дг'яни в «Мокшадгармі» ми вже наводили приклад, у якому дг'яна є інструментом для збирання чїтти разом, в одне ціле [2, с. 60]. Тут знову ми зустрічаємо подібну функцію дг'яни щодо свідомості: стійкість до розсіяності. Значення дг'яни як практики для збирання свідомості докупив сутрах сформульовано більш лаконічно, ніж у «Мокшадгармі». Текст останньої містить образні метафори свідомості, як, наприклад, води на листі рослини, а дг'яна є практикою, яка може утримати цю воду від розтікання. Патаньджали формулює чіткі філософські висновки, як це і характерно

¹ vyādhistyānasamśayapramādālasyaaviratibhrāntidarśanaśālabdhabhūmikativānavasthitatvānī cittavikṣepās te 'ntarāyāḥ ||YS 1.30||

² duḥkha dāurmanasyāṅgamejayatvaśvāsprasāvāsā vikṣepasahabhuvah ||YS 1.31||

³ Згідно із санскритським словником МакДонелла (Macdonell) «[pra-sāda] – den. P. be bright».

⁴ m a i t r i k a r u ṇ ā m u d i t o r e k ś ā ṇ ā ṁ sukhaduḥkharuṇuṇyavīṣayāṅgām bhāvanāśā cittaprasādanam – «Ясність свідомості (citta-prasādana) [досягається] через дружельність, «каруну», «мудіту», «упекшу» щодо «сухих-духки», «пуні-апуні» (YS 1.33).

для жанру сутр. Це говорить про смислові зв'язки між «Йога–сутрами» й «Мокшадгармою». Умовою для інтегровальної функції дг'яни є необхідність об'єкта дг'яни бути манливим (abhimata). В'яса коментує, що якщо зібраність свідомості досягнута так один раз, то подібного можна досягти й у інших випадках.

Для більш повного розуміння сутри 1.39 необхідне пояснення слова *abhimata*. Воно утворене від санскритського кореня *man* (думати, уявляти). Префікс *abhi* означає те саме, що й приєдник «до», або «назустріч». Тобто *abhimata* означає «те, про що думаєш», або, якщо дослівно, «до того, що є манливе». Виходячи з розуміння етимології слів у цій сутрі, ми бачимо, що дг'яна робить свідомість ясною завдяки чіткому критерію вибору об'єкта медитації – він повинен «манити розум». Ці два слова вибрані не випадково, бо вони випливають із логіки сутри, утворені від одного кореня й підкреслюють інтелектуальний зміст дг'яни. Виходячи з цієї логіки, дг'яна – це практика для протидії розпорошеності (розсіяності) свідомості, за умови її інтенції до інтелектуально-привабливого об'єкта.

Із сутри очевидний висновок про те, що дг'яна призводить до стану, протилежного «розсіяності свідомості», тобто до його зібраності. Цей факт доповнює наше розуміння досліджуваного феномена. Таку властивість дг'яни ми пропонуємо називати «інтегровальною властивістю дг'яни».

Трансцендувальна властивість дг'яни.

У другій главі (Sādhana-pāda) дг'яна подана нам один раз у сутрі 2.11. Цим розділом ми хочемо проілюструвати виявлену нами **трансцендувальну властивість дг'яни**. Для цього звернемося до базових підстав, які вводить Патаньджали в «Йога–сутрах». Автор починає свій текст із визначення йоги:

yogaś cittavṛttinirodhaḥ ||YS 1.2||

Йога – усунення вритті свідомості (чїтти).

У ньому ми чітко бачимо, що йогою є усунення вритті зі свідомості (чїтти). Тобто йогою – це перебування «глядача» (draṣṭar) у власному стані. Протилежний йому – коли драштар ототожнений з вритті⁵. Концепція «драштара» та його взаємозв'язок з «вритті» у Патаньджали виражені в сутрах 1.3–1.4:

tadā draṣṭuḥ svarūpe 'vasthānam ||YS 1.3||

Тоді [в стані чїтта–вритті–ніродзу]

Драштар перебуває у власному стані.

vṛttisārūpyam itaratra ||YS 1.4||

В іншому разі він ототожнений з вритті.

Патаньджали послідовний і дає перелік і визначення всім вритті, з якими «глядач» може себе

⁵ Ми припускаємо, що викладена Патаньджали концепція драштара й вритті гостро узгоджується з «Картезіанськими роздумами» Гуссерля і його концепцією розщепленого Я. Одне Я, «занурене у світ з природною установкою», і друге, у результаті трансцендентальної рефлексії, феноменологічно надбудоване Я – тобто «незацікавлений глядач». Проте порівняльний аналіз філософії Патаньджали й Гуссерля вимагає додаткового аналізу й не входить у план цієї дисертації.

ототожнити (1.6–11¹, 2.3–8.). Крім цього, він ділить їх на «клешеві» і «неклешеві» (1.5²). Для усунення кожного з двох типів вритті автор наводить різні інструменти. Інструментом усунення «клешевих вритті» за Патаньджалі є дг'яна:

dhyānaheyās tadvṛttayaḥ ||YS 2.11||

Ці вритті варто усунути за допомогою дг'яни.

Зі сказаного ми бачимо, що роль дг'яни в йозі значуща, у зв'язку з її здатністю усувати половину з двох переліків усіх вритті. Аби зрозуміти механізм впливу дг'яни на вритті, розглянемо перелік клешевих вритті більш докладно. Ось ці п'ять «клеш»:

avidyāsmītārāgadveṣābhīniveśāḥ kleśāḥ ||YS 2.3||

Авідья, асміта, рага, двеша, абгінівеша – п'ять «клеш».

Патаньджалі дає чіткі й лаконічні визначення кожної з «клеш», наведемо їх нижче:

anityāśuciduḥkḥānātmasu

nityaśucisukhātmaḥyātir avidyā ||YS 2.5||

У минулому вічне, в нечистому чисте, в нещастті щасття, в не-атмані атман побачити – авідья³ [6]

dṛgdarśanaśaktyor ekātmavāsmītā ||YS 2.6||

Ототожнення (прив'язаність) спостерігача з своєю точкою зору є асміта.

sukhānuśayī rāgaḥ ||YS 2.7||

Прив'язаність до щасття – рага.

duḥkḥānuśayī dveṣaḥ ||YS 2.8||

Прив'язаність до нещасття – двеша.

Термін *abhīniveśā* Патаньджалі не визначає, припускаючи, можливо, що він очевидний. Зазвичай він перекладається як захопленість буттям, страх смерті. У Дасгупті це «бажання бути⁴» [9, с. 267]. Однак, структура слова така: *abhi* (вкрай) + *nī-veśā* (входження) – від дієслівного кореня *√viś* (входити). Андрій Сафронов, вказуючи на таку структуру, перекладає його як «крайня залученість». Дасгупта дотримується того ж погляду, говорячи про «помилкову ідентифікацію буддгі (*buddhi*) з пурішею (*puruṣa*)»⁵ [9, с. 267]. Кожен термін «клешевих вритті» підкреслює залученість «глядача», його нездатність трансцендувати щодо перерахованих хабітуальностей. Патаньджалі

¹ «Такі прамани: віпар'я, вікальпа, нідра й смриті» (*pramā pavāraṅyauavikalpanidrāsmitayaḥ ||YS 1.6||*), тобто «пряме сприйняття, висновок і свідчення компетентної особи суть прамана (правильне знання)». «Віпар'я є хибним знанням, заснованим на не тому (неправильному) описі» (*viparāyau mithyājñānam atadrūparatīṣṭham ||YS 1.8||*).

² «Вікальпа походить від слів, які не мають [відповідних] об'єктів» (*śabdajñānāpurāḥ vastuśūnyo vikalpaḥ ||YS 1.9||*).

³ «Нідра є утриманням в уяві того, що не існує» (*abhāvaratyaūāḥ lambanā vṛttir nidrā ||YS 1.10||*). «Смриті – невтрачені сприйняття й переживання» (*anubhūtavaiṣayāsampramoṣaḥ smṛtiḥ ||YS 1.11||*). (<http://www.yoga-sutra.org/2013/02/blog-post.html>)

⁴ «П'ять видів вритті: клешеві й неклешеві» (*vṛttayaḥ pañcātayaḥ klišṭāklišṭāḥ ||YS 1.5||*).

⁵ *осягнення нового знання без розототожнення зі сформованими уявленнями* [5].

⁶ «the will to be».

⁷ «the false identification of buddhi with puruṣa»

вирішує цю проблему тим, що вводить одну спільну якість для всіх «клешевих вритті» – невігластво (*avidyā*) (сутра 2.4⁶) – і пропонує дг'яну (гнозис) як інструмент для трансцендентії «глядача» з розщепленого стану в перерахованих «вритті». Еліаде [7, с. 108] зауважує, що знищення «невігластва досягається не інакше як повною деструкцією станів свідомості». Нам здається, що, навпаки, «авідья» знищується гнозисом (дг'яною) за Патаньджалі, що сприяє ускладненню свідомості, а не його деструкції.

Таким чином, всі «клешеві» вритті (авідья, асміта, рага, двеша, абгінівеша) мають невігластво своєю спільною ознакою. Для розототожнення «драштар» з ними Патаньджалі пропонує використовувати дг'яну, її трансцендувальну властивість.

Ремарка щодо згадки дг'яни в четвертій главі «Йога-сутри». У четвертій главі (*Kaivalya-pāda*) термін «дг'яна» зустрічається ще один раз у сутрі 4.6. Такі дослідники, як L. LaPoussen, P. Deussen, J. Hauer, E. Frauwallner, A. Сафронов, G. Larsen, Dasgupta, D. Wujastyk наводять вагомні аргументи на користь того, що четверта глава є інтерполяцією, пізнішою за основний текст [21, с. 42]. Перші п'ятеро дослідників повністю включають цю главу з аналізу «Йога-сутри». Вони переконливо показали у своїх роботах, що ця глава складається з частин, що відображають філософію й метафізику буддизму перших століть нашої ери. Пік розвитку цих філософсько-релігійних поглядів сходиться до IV–V ст. н.е. й містить елементи філософії Васубандгу, викладеної в «Абгідгармакоші», і Йогачари – у «Ланкаватарасутрі» [14, с. 229]. І дійсно, четверта глава, хоча й має спільні елементи, як, наприклад, роздуми про тапас (4.1), дг'яну (4.6), самадгі (4.1), сіддгі (4.1), пракриті (4.2) й інші категорії ранніх глав, проте, з логіки складності тексту впливає, що писалася вона в інший час, ніж основний текст. Щодо сутри, що в цій главі торкається терміна «дг'яна», то, на наш погляд, вона не суперечить уже викладеному змісту цього поняття в попередніх главах, хоч і явно вживається в буддійському контексті субстантивованого онтологізованого містичного переживання, властиво-вого бодгісаттві.

nirmāṇacittāny asmitāmātrāt ||YS 4.4||

Створені свідомості [виникають] лише з Я-є-ності.

pravṛttibhede prayojakam cittam ekam anekṣam ||YS 4.5||

При [всій] різноманітності [їхньої] діяльності свідомість, яка спрямовує [дію] багатьох, одна⁷.

tatra dhyānam anāśayam ||YS 4.6||

З цих [видів свідомості те, яке] виникає з дг'яни, не має нашарувань.

⁶ «Авідья – поле для бездіяльних, слабо розвинених, перерваних (або) повністю розгорнутих, які йдуть за нею (клешею)» (*avidyā kṣetram uttaraṣam prasuptatanvicchinodārāṇam ||YS 2.4||*).

⁷ За основу взято переклад сутри 4.5 О. Островської і В. Рудого [3, с. 184].

У поданому уривку нам також зустрічається термін *nirmāṇa-cittāni*, який, як зазначає той же Hauer [14, с. 229], наближає нас до поняття *nirmāṇa-kāya* як маніфестація одного з «тіл Будди» в буддизмі. У сенсі, закладеному автором, міститься буддійське розуміння нашарувань пристрастей, а значення дг'яни – суто ментальне: як вільний від забарвленості стан чітти.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Поняття «дг'яна» в тексті «Йога-сутр» вперше приймає виражене філософське обґрунтування. Сам термін чітко визначається автором, і на це визначення спираються в інших індійських даршанах. Підкреслюється його когнітивна складова. У дискурсі йоги чітко визначено місце дг'яни, взаємини з іншими поняттями та її ієрархічне положення. Дг'яна відіграє важливу роль, є включеною в сам'яму («вінок когнітивного процесу» йоги), що усуває вритті – «головного антагоніста» йога-даршани, і запобігає «розсіяності свідомості» (*citta-vikṣepā*). У результаті аналізу сутр вдалося виявити дві ключові властивості дг'яни щодо свідомості: «інтегративну» й «трансцендувальну». У коментарі до «Йога-сутр» В'яси виділений перший приклад «соматизації дг'яни». Таким чином, виявлено «соматичний перехід» від ментально-орієнтованої дг'яни до тілесно-спрямованої, «соматичної». Таке зміщення акценту йоги на тіло було уперше здійснено в епоху В'яси (IV–V ст.), але актуальне й до наших днів.

Ми вважаємо вкрай перспективним подальше вивчення філософії йоги в зміщенні від інтелектуальної медитації до тілесно орієнтованої. Також вкрай актуальні дослідження гносеологічних проблем «йога-даршани».

Список використаних джерел

1. Данилов, ДА. 'Дг'яна: трансформація розуміння медитації від «Рігведи» до упанішад', *Мультиверсум. Філософський альманах*, №7–8 (155–156), с.76–85.
2. Данилов, ДА. 2017. 'Специфика дхьяны в «Мокшадхарме» «Махабхараты»', *Współpraca europejska nr. 11(30), 2017 / European cooperation*, vol.11 (30), с.57–72.
3. 'Классическая йога («Йога-сутры» Патанджали и «Вьяса-бхашья»)', 1992, *пер. с санскрита Е. П. Островской и В. И. Рудого*, М.: Наука (ГРВЛ), 264 с.
4. 'Махабхарата. Мокшадхарма (кн. XII, гл.174–367): в 2 ч.', 2012, *пер. с санскр., конспект оглавление, вводные статьи, примечания, толковый словарь Б. Л. Смирнова*, Ч.1: Махабхарата. Мокшадхарма (кн. XII, гл.174–367), М.: «Древнее и Современное», 1664 с.
5. Сафронов, АГ. 'Відеозапис лекції про деконструкцію тексту «Йога-сутр» Патанджали на засіданні Сходознавчого гуртка Київ-Могиллянської академії', (19.04.2018 р.). URL: <https://youtu.be/v7mi15FceqM?t=5s>
6. Сафронов, АГ. 'Сутры 1.29–1.30. «Препятствия к йоге» и защитные механизмы психики', URL: <http://www.yoga-sutra.org/2015/06/blog-post.html>
7. Элиаде, М., 2004. 'Йога: бессмертие и свобода', СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 512 с.
8. Āgāṣe, K.S., 1904. 'Pātañjali Yoga Sūtra. Pune: Ānandāśrama Sanskrit Series'. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskrit/6_sastra/3_phil/yoga/patyog_u.htm
9. Dasgupta, SN., 2012. 'A History of Indian Philosophy', Volume I, Delhi: Motilal B., 528 p.
10. Dasgupta, SN., 1963. 'A History of Indian Philosophy', Volume I, Cambridge: The University Press, p.229–230.

11. Deussen, P., 1920. 'Allgemeine Geschichte der Philosophie, mit besonderer Berücksichtigung der Religionen', 1. Band, 3. Abteilung: Die nachvedische Philosophie der Inder, nebst einem Anhang über die Philosophie der Chinesen und Japaner, Leipzig: F. A. Brockhaus, 528 p.

12. 'Encyclopedia of Indian Philosophies', 2011, Volume XII, Yoga: India's Philosophy of Meditation, Edited by G. Larsen and R. S. Bhattacharya, Delhi: Motilal B., 784 p.

13. Frauwallner, E., 2008. 'History of Indian philosophy', Vol.I, Delhi: Motilal B., 344 p.

14. Hauer, JW. 'Der Yoga, Ein indischer Weg zum Selbst, Kritisch-positive Darstellung nach den maßgeblichen Quellen mit einer Übersetzung der maßgeblichen Quellen', 1958, Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, p.487.

15. Larson, GJ., 1989. 'An Old Problem Revisited: The Relation between Sāmkhya, Yoga and Buddhism', *Studien zur Indologie und Iranistik*, Vol.15, p.129–146.

16. Maas, Ph. 'Der Yogi und sein Heilsweg im Yoga des Patañjali'. URL: https://www.academia.edu/7054657/Der_Yogi_und_sein_Heilsweg_im_Yoga_des_Patañjali

17. Mallinson, J., Singleton, M., 2017. 'Roots of yoga', London: Penguin Books, p.592.

18. Shankaracharya, S., 1977. 'The Bhagavad Gita with the commentary of Sri Sankaracharya', (a. m. Sastry, ed.), Madras: Samata Books, 533 p.

19. Vallee-Poussin, L. 'Le Bouddhisme et le Yoga de Patanjali', *Mélanges Chinois et Bouddhiques*, 5 (1936–37), p.223–242.

20. White, D., 2014. 'The Yoga Sutra of Patanjali', Princeton University Press, Princeton and Oxford, 274 p.

21. Wujastyk, D. 'Some Problematic Yoga Sutras and their Buddhist Background'. URL: https://www.academia.edu/25517181/Some_Problematic_Yoga_Sutras_and_their_Buddhist_Background

References

1. Danylov, DA. 'Dg'jana: transformacija rozuminnja medytacii vid «Rigvedy» do upanishad (Guyana: Transformation of the understanding of meditation from «Rigweed» to Upanishads)', *Mul'tiversum. Filosofov' kyy al'manah*, №7–8 (155–156), s.76–85.
2. Danilov, DA. 2017. 'Specifika dh'jany v «Mokshadharme» «Mahabharaty» (Specificity of dhyana in the «Mokshadharme» of the «Mahabharata»)', *Współpraca europejska nr. 11(30), 2017 / European cooperation*, vol.11 (30), s.57–72.
3. 'Klassicheskaja joga («Joga-sutry» Patandzhal i «V'jasa-bhash'ja») (Classical Yoga («Yoga – Sutras» by Patanjali and «Vyasa-Bhashya»))', 1992, *per. s sanskrita E. P. Ostrovskoj i V. I. Rudogo*, M.: Nauka (GRVL), 264 s.
4. 'Mahabharata. Mokshadharna (kn. XII, gl.174–367): v 2 ch. (Mahabharata. Mokshadharna (Book XII, Ch.174–367): in 2 parts)', 2012, *per. s sanskr., konsept oglavlenie, vvodnye stat'i, primechanija, tolkovyj slovar' B. L. Smirnova*, Ch.1: Mahabharata. Mokshadharna (kn. XII, gl.174–367), M.: «Drevnee i Sovremennoe», 1664 s.
5. Safronov, AG. 'Videozapys lekcii' pro dekonstrukciju tekstu «Jog'a-sutr» Patan'dzhal na zasidanni Shodoznavchogo gurtka Kyi'vo-Mogyljans'koi akademii' (Video recording of lectures on deconstruction of the text «Yoga Sutra» Patanjali at the meeting of the Orientalist Circle of Kyiv-Mohyla Academy)', (19.04.2018 r.). URL: <https://youtu.be/v7mi15FceqM?t=5s>
6. Safronov, AG. 'Sutry 1.29–1.30. «Prepjatstvija k joge» i zashhitnye mehanizmy psihiki (Sutras 1.29–1.30. «Obstacles to yoga» and the defense mechanisms of the psyche)', URL: <http://www.yoga-sutra.org/2015/06/blog-post.html>
7. Jeliade, M., 2004. 'Joga: bessmertie i svoboda (Yoga: immortality and freedom)', SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 512 s.
8. Āgāṣe, K.S., 1904. 'Pātañjali Yoga Sūtra. Pune: Ānandāśrama Sanskrit Series'. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskrit/6_sastra/3_phil/yoga/patyog_u.htm
9. Dasgupta, SN., 2012. 'A History of Indian Philosophy', Volume I, Delhi: Motilal B., 528 p.
10. Dasgupta, SN., 1963. 'A History of Indian Philosophy', Volume I, Cambridge: The University Press, p.229–230.
11. Deussen, P., 1920. 'Allgemeine Geschichte der Philosophie, mit besonderer Berücksichtigung der Religionen', 1. Band, 3. Abteilung: Die nachvedische Philosophie der Inder, nebst einem

Anhang über die Philosophie der Chinesen und Japaner, Leipzig:
F. A. Brockhaus, 528 p.

12. 'Encyclopedia of Indian Philosophies', 2011, Volume XII,
Yoga: India's Philosophy of Meditation, *Edited by G. Larsen and
R. S. Bhattacharya*, Dehli: *Motilal B.*, 784 p.

13. Frauwallner, E., 2008. 'History of Indian philosophy', Vol.I,
Dehli: *Motilal B.*, 344 p.

14. Hauer, JW. 'Der Yoga, Ein indischer Weg zum Selbst,
Kritisch-positive Darstellung nach den maßgeblichen Quellen mit
einer Übersetzung der maßgeblichen Quellen', 1958, Stuttgart:
W. Kohlhammer Verlag, p.487.

15. Larson, GJ., 1989. 'An Old Problem Revisited: The Relation
between Sāmkhya, Yoga and Buddhism', *Studien zur Indologie und
Iranistik*, Vol.15, p.129–146.

16. Maas, Ph. 'Der Yogi und sein Heilsweg im Yoga des
Patañjali'. URL: https://www.academia.edu/7054657/Der_Yogi_und_sein_Heilsweg_im_Yoga_des_Patañjali

17. Mallinson, J., Singleton, M., 2017. 'Roots of yoga', London:
Penguin Books, p.592.

18. Shankaracharya, S., 1977. 'The Bhagavad Gita with the
commentary of Sri Sankaracharya', (a. m. Sastry, ed.), Madras:
Samata Books, 533 p.

19. Vallee-Poussin, L. 'Le Bouddhisme et le Yoga de Patanjali',
Mélanges Chinois et Bouddhiques, 5 (1936–37), p.223–242.

20. White, D., 2014. 'The Yoga Sutra of Patanjali', *Princeton
University Press, Princeton and Oxford*, 274 p.

21. Wujastyk, D. 'Some Problematic Yoga Sutras and their
Buddhist Background'. URL: https://www.academia.edu/25517181/Some_Problematic_Yoga_Sutras_and_their_Buddhist_Background

* * *